

тур народов Казахстана. Сегодня успехи турецкой литературы Казахстана во многом определяются с углублением в ней реализма, с усилением в произведениях интернационального начала, которые свидетельствуют о том, что они творчески используют достижения русской, казахской и мировой литератур и искусства.

Известный казахстанский литературовед К. Мирзоев справедливо замечает: «Интернациональная общность, сближение литератур ведёт к созданию единства современных литератур, подтверждает диалектику движения общечеловеческого и национального. Этот обоюдный и сложный процесс на пользу и национальной литературе, современному литературному процессу, ибо в нём органически сочетаются неповторимость частного с многообразием общего» [3, 12].

Таким образом, изучение отдельных аспектов культурного развития турецкого народа как составной части литературы народов Казахстана, как региона, находящего на стыке восточного и европейского взаимовлияний, сохранившего традиционную культуру как основу своей полиэтнической общности, интересно и актуально в контексте регионального, общемирового развития философской мысли.

1. Гаджиев А.А. Поэтика современной прозы. Вопросы мифологического и фольклорного генезиса. – Баку, 1997.

2. Интернациональное и национальное в литературах Востока. Сборник статей // И.С. Брагинский. К обсуждению вопроса об интернациональном и национальном в литературах Востока. – Москва, 1972.

3. Мирзоев К.И. Исторические судьбы курдской литературы // Проблемы межлитературных связей и преемственности. – Алматы, 1996.

4. Неупокоева И.Г. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. – Москва, 1976.

Б. Абдулгазиева

«ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ» ЖЫРЫНЫҢ ӘДЕБИ МАҢЫЗЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХНАМАСЫ

Мұрын жырау Сеңгірбекұлының шығармашылығын зерттеудің басы 1942 жылдың 12-ші қаңтары күні Ғылым Академиясының басшысы, ғұлама ғалым, Қ.И.Сәтбаевпен белгілі филолог ғалым, тілші Н.Т.Сауранбаевтың Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы, ғалым Н.Д.Ондасыновқа жазған мәлімдеме хатынан басталады. Онда атақты ғалымдар 1939 жылы Маңғыстау өлкесіне экспедиция шығару барысында академия адамдарының атақты жырауды көріп келген жағдайлары мәлімделеді. «Қырымның қырық батыры» жырының ел байлығы екенін ескере отырып жазылған мәлімдеме хатпен, Н.Ондасыновтың рұхсат етуінен кейін карт жырау Алматыға келеді.

1942 жылы ғылым әлеміне белгілі болған Мұрын жырау Сеңгірбекұлы жырлаған «Қырымның қырық батыры» жыры зерттеушілердің назарын үнемі өзіне аударып келеді[1]. Жырмасыншы ғасырдың басына дейін ел өмірінде ерекше орынға ие болып келген эпос жанрының маңызы әдебиетшілер үшін ежіктеп айтпасада да түсінікті. Ал, заман ағымына сай сырт көзге мағына-мәнсіз саналатын фольклордың маңызын С.Қасқабасов былай түсіндіреді: «Фоль-

клордың үш сипаты бар: а) фольклор – ежелгі дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра; ә) фольклор – тұрмыстың бір бөлшегі; б) фольклор – сөз өнері» [2,7]. «Қырық батыр» жырының әдеби маңызына келетін болсақ, батырлық жыр өзінің аты айтып тұрғандай «қырықтық» деңгейіне жетіп, фольклорлық тұтастанудың көп сатысынан өткен әлемдік масштабтағы эпикалық дастандардың құймасы болатын. Бір қарағанда белгілі бір дәуірдегі халық дүниетанымын, арман-тілегін көрсететін жырлар секілді көрінетін мұра бойына бірнеше ғасырлық дәуір болмысын, халықтар санасын, тілдік ұғымдар шоғырын беріп, тарихи, мәдени оқиғалар шежіресінен сыр шертеді. Ноғайлы жырлары атымен белгілі «Қырымның қырық батыры» туралы Ә.Қоңыратбаев мынандай пікір айтады: «...қазақтың эпостық жырларының сюжеттік арқауы мен оның жырлану дәуірін шатастыру бар. ...Мұрын жырларының арқауы, сюжеті түгелдей ноғайлы заманының шеңберіне симады. Оның сюжеттерінің ішінде X-XI ғасырлардан бергі көп заманның тарихи уақиғаларының жиынтығы суреттелетін сияқты. ...Сюжетінің ескілігі, адам, жер аттарының шыншылдығы, дін, миф сарын-

дарының аздығы жағынан Мұрын жырлары ерекше көзге түседі» [1] Ғалымның 1948 жылы аңғарған мәселелері әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Бұл жырлар туралы көптеген еңбектер жазылғанымен де, шығарманың жүгінің көп салалылығы күні бүгінге дейін «жырды» толығымен, жан жақты зерттеп біттік деп айтқызбай отыр. Мұның себебін көрнекті эпостанушы ғалым Рахманқұл Бердібайдың мына пікірінен түсінуге болатын тәрізді: «... «Қырымның қырық батыры» жөнінде жаңа зерттеулер керектігін мойындаймыз. Мұндай ұланғайыр қазынаның маңызын ашып талдау үшін бір емес, бірнеше іргелі еңбектер жазылуға тиіс. «Қырымның қырық батыры» туралы қалам қозғағандардың қай-қайсысы болса да алдына осы мәселені ақыр-тақыр таусып айтамын деп міндет қоя алмайды. Өйткені бұл жырлардың көлемі ғана емес, қамтыған оқиғалары да өте сындарлы. Сондықтан әрбір зерттеу мақаланың өз алдына қойған нақтылы нысанасы болмақ» [3, 11].

«Қырымның қырық батыры» жырының отандық фольклористика ғылымдағы зерттелу деңгейі туралы ғалымның пікірі төмендегі деректерден де айқын байқалар деп ойлаймыз. Атап айтқанда, «Қырымның қырық батыры» туралы зерттеулердің бір қатарын жарық көрген жылдарына қарай талдауға тырысамыз. «Қырық батыр» жыры туралы ең алғашқы пікірлер сол 1942 жылдың 19 шілдесінде Тіл, әдебиет және тарих институтының директоры Н.Н.Сауранбаевтың «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған «Халық өнерінің қазынасы - Мұрын жырау» деп аталатын мақаласында айтылыпты [4].

Мақалада Маңғыстаулық Мұрын жыраудың қырық батырдың ерлігі туралы жыр білетіндігі, әр батыр туралы жырдың үш күннен бес күнге дейін жырланатындығын, жалпы жырды толық айтып шығу үшін 6 жарым ай уақыт кететіндігі айтылады. Автор Мұрын жыраудың айтқан сөзіне сүйене отырып бұл жырдың шыққанына 500 жылдай уақыт өткенін, яғни XV ғасырдан бері жырланып келе жатқандығын, ең бастапқы шығарушысы атақты Сыпыра жырау болғандығы, оны Абыл, Нұрым, Қашаған сияқты жыраулар жалғастырғандығын жазады. Жырдың ең соңғы жырлаушысы, таратушысы болған Мұрын XIX ғасырдың 80 жылдарынан бастап жыршы болып, өзінің алдындағы ұстаздарынша, қырық батыр туралы жырды ел аралап, айлап қонып жатып айтатын болған. Автор бұл жырдың қысқаша мазмұнына тоқталып, оның қазіргі қазақ жерінде болған ұлы тарихи оқиғалардан құралатындығын, негізінен Алтын Орданың

ыдырай бастаған кезеңіне арналғандығын, сол кездегі түрлі басқыншы жауларға қарсы елді қорғаған батырлар туралы жыр екендігін жазады. Автордың пікірінше жырдағы батыр «Тек қара күштің қазынасы ғана болып айтылмайды, халықшыл, көпшіл, данышпан, ақылды, саналы кейіпкер болып айтылады». «Бұл жыр толығымен қағазға түсірілсе, көлем жағынан дүниеде ең бірінші ірі нұсқа болмақшы. Қырғыз халқының Манасынан, қалмақ халқының Жәңгірінен әлденеше үлкен, әлденеше рет көлемді» дей келіп, Н.Сауранбаев жырды тыңдаған Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, С.Мұқановтардың жырға өте жоғары пікір білдіргендігін хабарлайды. «Жырдың» тарихымызда қалуына көп еңбек сіңіргендердің бірі болған академик Н.Сауранбаев мақаласының соңында «... мұндай халық өнерінің қазынасын қалайда жазып алып, халықтың рухани азығы ету, оның үстіне қазақ халқының тарихын, әдебиетін, тілін тарихи зерттеу үшін бұл қазынаны толық пайдалану» [4] қажет дейді. Бұдан «Қырық батыр» жырының ең алдымен қазақ тарихының төл дерегі екендігін сол кезде-ақ дәл ұғып, түсіне білген ғалымның «жырды» тарихи тұрғыдан зерттеу керектігі туралы идеяның тұңғыш иесі болғандығын көрсетеді.

1960 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихы» деп аталатын еңбекте де Мұрын жырау репертуары туралы мәселе көтеріледі. «Бұрын М.Ғұмарова батырлық жырларды «...тек әдебиеттік мұра емес, қазақ халқының өткендегі тұрмысынан-эканомикасынан, қоғамдық тарихтың болмысынан, шаруашылығынан бағалы деректер бере алатын құнды материал» [5] деп сипаттайды.

Мұрын жыраудың өмірі мен шығармашылығы туралы алғашқы кандидаттық диссертацияны филология ғылымы саласынан 1965 жылы зерттеуші С.Садырбаев дайындаған болатын. Дәлірек айтқанда, жырдың «Қарадөң батырдың ұрпақтары» деген циклімен, жеке батырлар туралы бөлімінен «Қосай», «Ақжонасұлы Ер Кеңес», «Манашұлы Тұқбай» атты жырларын зерттеуге алды. Ғалымның жырау туралы ізденістері әр жылдары жарық көрген ғалым зерттеулері мен монографияларында жарияланды [6].

Зерттеудегі бір назар аударалық мәселе жыраулық мектеп туралы ойлар. Орта Азия, Еуропа жырауларының тарихынан жырау атаулының көпшілігі белгілі бір ұстаздықтың мектебінен өтеді. «Тіпті, кейде бір ұлттың географиялық, этнографиялық ерекшеліктеріне қарай аймақтық жыраулар мектебі болған. Мәселен,

VII-VIII ғасырларда Гомердің рухында Грецияның Хиос, Делос, Крит, Беотия, Афина қалаларында аэдтер мектебі қалыптасқан. Саламин, Спарта, Сикион жерінде рапсодтар [үзік-үзік жыр жаттаушылар] ағымы да қанат жайған. Сол сияқты Өзбекстандағы белгілі жырау Фазыл Юлдашевтің он бір шәкірті, ал Эргаш Жұманбулбул-оғлынның жиырма шәкірті болған» [6]. Сол сияқты Мұрынның да жыраулықты «...он сегіз жасынан бастап, домбыра тартып, жыр айттым. Атақты ақын, жырауларға көп еріп, жыр үйренген ұстаздарым адайдың Нұрым, Қашаған деген ақындары еді; Нұрымға төрт ай, Қашағанға төрт-бес жыл жолдас болдым. Ноғайлық жырларын солардан үйрендім» деп айтқаны мәлім. Зерттеуші ғалым С.Садырбаев жырау жырларының әдеби маңызына, қазақ әдебиетіне қатысына, жыршы, жырау терминдері мәніне тоқтала келіп, негізінен жырдағы тұтастану құбылысына тоқталған. Сонымен қатар жырларда кездесетін көптеген сөздерге этимологиялық түсіндірмелер беруге тырысып, фольклор текстерін этимологиялау арқылы түсіндіру негізін салған десе де болады.

Мұрын жырау туралы ғалымдар көптеген еңбектер жазды, ол жайында кітаптар, ғылыми мақалалар жарық көрді. Атап айтқанда Е.Ысмайыловтың «Ақындар» монографиясында, В.М.Жирмунскийдің «Тюркский героический эпос» еңбегінде, М.Ғабдуллин мен Т.Сыдықовтың «Қазақ халқының батырлық жыры» кітабында, Н.В.Кидайш-Покровская мен О.Нұрмағанбетованың «Казахский героический эпос» еңбегінде, академик С. Қасқабасовтың «Қазақ фольклорындағы тұтастану құбылысы» атты ғылыми жұмысында, Қ.Сыдықовтың «Ақын-жыраулар» еңбегінде Мұрын жырау туралы айтылады. Қазіргі кезде «Қырымның

қырық батырының» тарихилығы жөнінде, жеке батырлар жырының тарихилығы мен нұсқалары жөнінде, жырды тілдік этимологиялау арқылы талдау жөнінде зерттеулер мен мақалалар жазылуда. Ол зерттеушілерді атап айтсақ: С.Сәкенов, Ш.Ыбыраев, С.Қондыбай, Д.Есенжанова, Б.Қорғанбеков, және т.б. Бұл зерттеушілердің еңбектері зор екені белгілі, әйтсе де біраз түркі халықтарының ортақ мұрасы есептелетін «Қырымның қырық батыры» жыры қазіргі уақытта қазақ фольклордағы, түркітанудағы өзіне тиісті орнын алды деп айта алмаймыз. Жырдың зерттелу тарихнамасы көрсетіп отырғандай, «Қырық батыр» жыры барлық ғалымдарымыздың зерттеулерін қамтитын, методологиялық жағынан жақсы қаруланған жан-жақты зерттеуді талап ететіні сөзсіз.

1. Қоңыратбаев Ә. Қырымның қырық батыры // Социалистік құрылыс, 1948, 15-маусым
2. Қасқабасов С. Ойөріс. – Астана: Астана полиграфия, 2009
3. Бердібай Р. Жыршылық дәстүр. – Алматы: Қазақстан, 1980
4. Сауранбаев Н. Халық өнерінің қазынасы – Мұрын жырау// Социалистік Қазақстан, 1942, 19-шілде
5. Ғұмарова М Бұрын зерттелмеген жырлар. 1-том, 1-кітап.// Қазақ әдебиетінің тарихы.- Алматы, ҚазССР ҒА баспасы, 1960
6. Садырбаев С. Вопросы циклизации казахского эпоса. Кан.дис. авторефераты. –Алматы, 1965
7. Қырымның қырық батыры. – Алматы: «Арыс», 2005

***

В статье рассматривается творчество великого казахского сказителя Мұрын жырау. А также анализируется история исследования литературного наследия жырау "Сказание о сорока ногайских богатырях" («Қырымның қырық батыры» жыры).

***

The article deals with works of the great Kazakh bard Muryn girau. And also examines the history of the study of literary heritage zhyrau Legend of the forty heroes Nogai ("Қуғымның қуғуқ batyrs zhyru).

А. Азизова

Қ. ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР БЕЙНЕСІ

Уақыт пен Кеңістік проблемасы тұрғысынан келгенде қазақ қаламгерлерінің тарихи прозасындағы шығарма кейіпкерінің уақыт талабына, қоғам келбетіне сай іс-әрекет еткенін, соған байланысты өз образдарын даралағанын көреміз.[1]

Қ.Жұмаділов өзінің екі кітаптан тұратын “Дарабоз” романында тарихта Қабанбай, Дарабоз есімдермен әйгілі болған Ерасыл батыр бейнесін сомдайды. Романда XVIII ғасырдағы тарихи-әлеуметтік жағдай, ішкі-сыртқы саясат, қазақ халқының ұлы жорықтары суреттеледі.